O DESCOPERIRE EPIGRAFICĂ LA POTAISSA

(Rectificări la SCIVA, 26, 1975, 4, p. 571—576)

DE

I. I. RUSSU

Unul din cele mai valoroase documente epigrafice ieșite la iveală în cursul ultimilor ani din pămîntul Daciei Porolissensis este un mic altar onorific — important și interesant sub multiple aspecte, cu elemente originale și chiar „unice" în această provincie — publicat recent în revistă de harnicii arheologi și cercetători Mihail Bărbulescu și Zaharia Milea, *O descoperire epigrafică în castrul Potaissa* [Turda], în SCIVA, 26, 1975, 4, p. 571—576, cu analiză și bibliografie abundentă (privind deopotrivă inscripția descoperită de dînșii ca și ansamblul arheologiei și istoriei romane a localității cu castru de legiune din teritoriul actualului municipiu Turda), cu bună ilustrație (fig. 1 fața principală, scrisă, a monumentului epigrafic, foto și desen; fig. 2 părțile laterale, cu ornamentație, ale altarului); totul prezentat într-o discuție viguroasă și circumstanțiată susținută de erudiția amplă pe care o implică studiul unui text epigrafic original, cu elemente insolite — care în plus mai are o lacună de dată recentă, ce a constituit un foarte grav „handicap" în munca de restituire a formelor originale de scriere și abrevieri. Mai ales din această ultimă pricină, soluțiile-lectură și interpretarea de ansamblu dată textului și unor elemente (cuvinte, nume proprii), întregirile urmate de semne interogative și ipotezele avansate de autori arată oarecare incertitudini, șovăieli deplin justificate față de starea actuală, structura și „stilul" scrierii, echivocul și stîngăciile formelor de limbă latină și de antroponimie romană din textul altarului onorific potaissens; toate acestea impun o reexaminare ceva mai atentă a feței scrise, a documentului în ansamblu, observînd cu deosebire așa-zisele „amănunte" ce ar putea să pară nesemnificative la prima vedere, care însă în cazul de față comportă schimbări substanțiale în compoziția și rostul textului epigrafic, deci a conținutului documentar, a semnificației lui locale, de interes în primul rînd pentru istoria și organizarea militară a Daciei, pentru unele aspecte ale scrierii și antroponimiei romane în provincia carpato-danubiană.

Descrierea și toate datele „tehnice" ale piesei ce trebuie reluată acum au fost bine indicate de către M. Bărbulescu — Z. Milea în paginile citate, din care se redau aici numai cîteva scurte indicații (strict necesare pentru înțelegerea textului antic): în castrul roman din Potaissa „o importantă descoperire epigrafică a fost făcută în campania de săpături din a. 1972. Într-o secțiune trasată spre a detecta ductul zidului unei clădiri s-a descoperit un altar de piatră cu inscripție așezat aproape în poziție

SCIVA, tomul 28, nr. 2, București, aprilie—iunie 1977, p. 217—223.

https://biblioteca-digitala.ro

verticală, cu spatele la zid, coronamentul lui ajungînd la —25 cm sub nivelul de azi al solului ... ; monumentul nu a fost refolosit la construcţia zidului. Dimensiuni : 54 × 25 × 19 cm. Pe capitel se află o cavitate cu diametrul 18 cm, adîncă 25 mm, pentru libaţii. Lîngă ea se găsesc înfipte două mici bucăţele de fier, cu rost neclar (poate susţineau un mic acoperiş de protecţie, sau eventual cu ajutorul lor erau fixate simbolurile celor două legiuni pomenite în inscripţie). Baza altarului are forma obişnuită, compusă din mai multe muluri ; un registru de şase denticuli face trecerea spre cîmpul inscripţiei. Capitelul decorat cu acrotere, conuri de pin(?), un fronton triunghiular flancat de conuri de pin. Litere înalte în rîndul 1 de 25, în r. 2—9 de 15—20 mm... Partea dreaptă a cîmpului inscripţiei e deteriorată afectînd lectura sfîrşitului rîndurilor 2—6" (*ibidem*, p. 371—372)[1]. Despre „noul" text epigrafic potaissens : „primul rînd se citeşte fără dificultate *L. V. M. P. C.* (dăltuit pe una din mulurile capitelului). În rîndul al doilea *L. VII* şi o literă pe care o interpretăm drept *G* (mai probabil decît *C*) ... (etc.)" ; după o migăloasă analiză a literelor văzute şi a celor nevăzute din rîndurile deficiente 2—5, se admite (*ibidem*, p. 573) „deci inscripţia se citeşte :

L(egioni) V (quintae) M(acedonicae) P(iae?) C(onstanti)
L(egioni) VII (septimae) G[EN(inae)? (sau *G(eminae) [P(iae) F(elici)?*
G(aius) VAL(erius) LV[c(anus)?]
G(aius) TIB(erius) C[eler?]
C E N(turiones) C O[M]-
M A N V C V-
L I S P O S V-
E R V N —
T".

Se acceptă totodată cîteva alternative de interpretare (*1—3*) : *commanuculis* ar fi nominativul plural ; ori *centuriones* ⟨*cum*⟩ *commanuculis*, eventual *cen(turiones) commanuculis* etc., admiţînd că „în toate variantele, cei doi centurioni sînt dedicanţi, iar cele două legiuni subiectul dedicaţiei" (*ibidem*, p. 574) ; apoi „un fapt surprinzător şi, după opinia noastră, important îl constituie apariţia pe inscripţie a numelui celor două legiuni : a V-a Macedonica, în castrul căreia s-a ridicat altarul, şi a VII-a Gemina (cu garnizoana în Hispania) ... (etc.)" — aserţiuni ce au implicaţii istorice şi militare deloc neglijabile pentru provincia Dacia. Se continuă lista ipotezelor[2], bazate pe o premisă fermă, axiomatică, dar nu

[1] Nu pare de prisos nici precizarea că această „deteriorare" este o regretabilă fractură şi lacună produsă de graba şi neatenţia săpătorilor, rupîndu-se o bucată de aşchie ce a dispărut, negăsită cu toate căutările arheologilor (deplin conştienţi de valoarea cîtorva litere, oricît de puţine, într-un text epigrafic antic, de regulă scurt, „lapidar" şi laconic) ; lacuna produsă în cîmpul inscripţiei potaissense (ce pare să se fi păstrat întreagă, în stratul de ruine) a produs greutăţi firesti în munca de întregire a numelor de ostaşi din legiune, osteneli şi bătaie de cap epigrafiştilor, lăsînd joc liber, flotant, ipotezelor despre „cele două legiuni" la Potaissa şi „doi centurioni" din legiunea VII Gemina a Hispaniei, cu lectura puţin deformată a unor elemente ale antroponimiei celor trei militari care au pus dedicaţia în castrul legiunii V Macedonica.

[2] De ex. SCIVA, 26, 1975, 4, p. 575 „este greu de precizat cînd a fost adus acest detaşament din îndepărtata Hispania tocmai în Dacia şi cît a staţionat în nordul acestei provincii. Într-o astfel de împrejurare au dedicat cei doi centurioni un altar legiunii din care au venit..." ; ingenios şi chiar ispititor, dar cam complicat şi puţin convingător.

https://biblioteca-digitala.ro

tot atît de convingătoare, cam subiectivă, supusă cauţiei: „descoperirii tegulelor ştampilate cu *Legio VII Gemina* i se adaugă acum, aşadar, prima atestare prin inscripţie a unui detaşament din această legiune în Dacia Porolissensis" (*ibidem*), adică tocmai (cum spuneau anticii) *quod erat demonstrandum*. Nu este necesar nici util a fi rezumate ori repetate şi combătute aici tezele despre „legiunea VII Gemina", indiferent dacă, în ce măsură şi cîtă vreme a fost (o parte din aceasta) în Dacia, în ce epocă [3], din simpla cauză că de fapt în textul altăraşului potaissens publicat în SCIVA, 26, 1975, 4 şi reluat aici nu se face menţiune de această legiune şi nici de vreun „centurion" al ei, cum arată controlul textului ce prezintă dificultăţi de lectură mai mult în urma deteriorării unei părţi la marginea dreaptă a cîmpului scris (cu prilejul extragerii lui din stratul de ruine), dar şi din unele echivocuri şi forme aberante în partea păstrată întreagă atît ca scriere cît şi în limba „vulgară" locală, a provinciei, la fel ca numeroase alte piese epigrafice ale Daciei ce nu au fost studiate şi ilustrate integral, fiind pînă acum total neglijate din punct de vedere paleografic (forma literelor, stilul şi ductul scrierii, elemente locale de limbă, nume proprii, abrevieri, formule insolite etc.). Reexaminarea fiecărui rînd al epigrafei potaissense arată:

— rîndul 1 *L(egio) V M(acedonica) P(ia) C(onstans)*, cu dublul epitet binecunoscut din inscripţii, primit de marea unitate strategică a Daciei de nord (unde a staţionat, la Potaissa-Turda, de prin a. 166 pînă după 271, neîntrerupt), ca o recompensă onorifică pentru credinţa şi devotamentul ei faţă de un suveran al Romei, cum ar fi fost de exemplu împăratul Lucius Septimius Severus (193—211) în lupta lui din primul an pentru supremaţia şi domnia asupra împărăţiei romane; cazurile de atestări epigrafice de „P C" purtat de legiunea V Macedonica la Potaissa au fost citate în SCIVA, 26, 1975, 4, p. 575, cu nota 20 (deci inutil a le repeta aici); dar aserţiunea de acolo că titlul-epitet „P C a apărut, se pare, în jurul anului 180" nu e probabilă;

— r. 2 s-a propus lectura „L(eg.) VII G[emina]", neconvingătoare, fiind mai simplu şi firesc a se căuta şi aici tot un militar cu *tria nomina* dispuse aliniat, simetric ca şi ceilalţi doi subsecvenţi, cu numele gentilicia abreviate, prima literă fiind praenomen *L(ucius)*, al doilea element *VII* este ori o grafie eronată (incompletă) pentru *VLP* [4], deci *Ulp(ius)*, sau

---

[3] N. Gudea, *Legiunea VII Gemina in Dacia*, SCIVA, 27, 1976, 1, p. 109—113, această mare unitate militară, cu garnizoana în León, Hispania (RE, XII, 1 629—1 642; A. Garcia y Bellido, *Legio VII Gemina*, León, 1970, p. 569—600, ar fi trimis un detaşament-*vexillatio* în Dacia de nord, unde la Porolissum (dar numai aici) s-au găsit numeroase ţigle şi fragmente (cîteva zeci) cu ştampila L(egio) VII G(emina) F(elix), cunoscute încă la mijlocul veacului al XIX-lea, CIL, III, 8 071a; *Erdélyi Múzeum* (Cluj), 1902, p. 54; J. Szilágyi, *A Dáciai erődrendszer helyörségei és a kalonai téglabélyegek* (Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel), Budapesta, 1946, p. 14, 42; aceste piese tegulare ar fi din timpul lui Marcus Aurelius Antoninus (161—180), confecţionate de acea *vexillatio* adusă din Spania în Dacia în jumătatea a II-a a secolului al II-lea sau în secolul al III-lea.

[4] Un singur exemplu identic: numele capitalei provinciale a Daciei *VLPIA* scris exact la fel într-un document epigrafic oficial, inscripţia în cinstea guvernatorului Q. Marcius Turbo (devenit *praefectus praetorio*) *COLON VII TRAIAN AVG DACICA SARMIZEGETVS*, CIL, III, 1 551 (Muz. Timişoara), cu fotografie şi desen în broşura noastră *Dacia* şi *Pannonia Inferior in lumina diplomei militare din anul 123*, Bucureşti, 1973, p. 55 şi în catalogul epigrafic *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timişoara, 1974, p. 12.

https://biblioteca-digitala.ro

alt gentiliciu, în *VIT*, cum ar fi *Vitalius* (Vitalius Successus, Vitalius Vigor, Vitalius Virilis, C. Vital(ius) Vitlus etc., CIL, III, p. 2 376 index); după „*VII*" a mai rămas litera *G* urmată de o hastă verticală, deci posibil *GE*[*min.*] sau *GE*[*mel*(*lus*)], eventual începînd cu *C* un *CL*[*em*(*ens*)], scris abreviat; la aceşti „scriitori" te poţi aştepta la orice;

— r. 3: este simplu *C*(*aius*) *VAL*(*erius*) *LV*[*pus*] ori *LV*[*canus*]?;

— r. 4—5 conţine numele celui de-al treilea militar cu aceleaşi trei elemente ale nomenclaturii cetăţeanului roman, adică întîi *C*(*aius*) *Tib*(*erius*) — fiind remarcabilă întrebuinţarea unui praenomen vechi roman în funcţia de gentiliciu[5] —, iar cognomen e „lacunos", înţeles ca *C*[*eler*?] în „editio princeps" (*ibidem*, p. 573—575); dar atare element onomastic preconizat cu rezervă bine justificată (absolut necesară) nu e de admis din cauză că după litera *C* se vede clar jumătatea stîngă a unui *R* (restul fiind pierdut cu „aşchia" ruptă la descoperirea epigrafei, în 1972); deci avem sigur *CR*- (nu *C*[*e*-, fapt ce nu este deloc indiferent şi secundar), după care rămîne loc liber pentru două litere ce vor fi indicate cu precizie de continuarea textului în rîndul 5, unde avem grupul *CEN* [înţeles iarăşi eronat ca „abreviere" a lui *cen*(*turiones*)]; atare lectură nu rezistă din simpla cauză că litera *N* nu este identică cu *N* din r. 6 *MANVCV* şi r. 7 *ERVN*, unde el este corect, simetric, pe cînd în „*CEN*" *N* este mai „lărgit", avînd hasta verticală din dreapta încîrligată sus în afară, dovadă că nu este simplu *N*, nefiind o deformare, „eroare", ci o „grafie" intenţionată, necesară pentru a realiza obiectivul scriitorului roman de a reda complet antroponimul printr-o stranie dar absolut originală „ligatură", adică *N* + *S*: este a doua silabă -*CENS* a numelui roman *Crescens*, frecvent în funcţia de cognomen (numai în CIL, III, p. 2 387, index, se citează vreo 100 exemple din Illyricum), la origine un participiu de declinarea a III-a (ca *Pudens*, *Valens* etc.)[6]; deci al treilea personaj

---

[5] Atare deficienţă a sistemului onomastic la un ostaş din legiune în Potaissa a fost just relevată de autori (SCIVA, 26, 1975, 4, p. 575); nu e raritate, nici „unicat": numai în CIL, III, p. 2 371 (index) se citează nu mai puţin de 10 exemple cu nomen gentilicium *Tiberius* (majoritatea din Illyricum); utilizarea lui în sens impropriu poate să fi fost facilitată în „perioada tîrzie" a imperiului (cînd era mereu mai frecventă „încurcătura de nume, Namenverwirrung" în sistemul roman de *tria nomina*) de faptul că terminaţia (sufix) la acest *praenomen* în -*ius* (mai lung decît celelalte: *Caius*, *Publius*, *Quintus* etc.) era analogă, chiar identică celei generale în numele „de familie" romane ca *Aelius*, *Aurelius*, *Cornelius*, *Fabius*, *Iulius*, *Ulpius*, *Valerius* etc.

[6] Importanţa documentară — impunîndu-se peste tot cu puterea evidenţei — ce revine aşa-ziselor „amănunte" în epigrafie (ca şi în orice ramură a cercetării istoriografice) a fost relevată mereu în trecut şi în „notele" noastre epigrafice anterioare din ultimul sfert de veac. Relevăm aici un tipic caz mai recent: fragmentul diplomei militare romane din anul 123 e.n. (descoperit în 1972 în Moesia Superior), cu literele din nume propriu citite *ORA*- (Germania, 52, 1974, p. 411) în loc de ce este în realitate *QRA*- iniţiala antroponimului (cognomen) *Qrapus* (*Crapus*, *Grapus*, precedat de gentiliciul *Livius*), care era guvernator al provinciei nou create Dacia Porolissensis, primul din suita procuratorilor ei presidiali, rectificat în revista Banatica, 3, 1975, p. 78—79 (= RRH, 14, 1975, p. 542—543); identic e *SISQ*(*uiplicarius*), citit anterior *SISO* (antroponim), la Brîncoveneşti în Dacia (SCIVA, 28, 1977, 1, p. 96—97). Nu numai o literă sau o ...jumătate din ea, ci chiar o mică fracţiune (cum este „codiţa"-apendice la *O* = *Q* sau „cîrlionţul" lui *N* care-l face *NS* la Potaissa-Turda) modifică radical anumite documente şi texte, deci chiar esenţa şi direcţia documentării, asemenea unui „acmacaz" de cale ferată, care, pus corect, la locul lui, îndreaptă totul pe linia justă a realităţilor, dacă însă e greşit (deplasat) generează pseudo-lecturi cu soluţii fantomatice, făcînd să „deraieze" cursul informaticii şi istoriografiei respective.

https://biblioteca-digitala.ro

1

2

Fig. 1. Altar de piatră cu inscripţie onorifică, din castrul legiunii V Macedonica la Potaissa (în Muzeul Turda), 1 fotografie, 2 desen-reconstituire.

al epigrafei noastre se chiamă *C(aius) Tib(erius) Cr[es]cens*. Dar nici unul din cei trei ostaşi nu era *centurio* (precum nu erau din *legio VII Gemina*), ci poate toţi trei simpli soldaţi de rînd (*caligati* ai unui *manipulus* din legiunea V Macedonica); în orice caz nu-şi indică gradul, iar dacă erau dintre *principales* nu este probabil să-şi fi omis treapta ierarhică în această oricît de lapidară şi „telegrafică" inscripţie prinos ce pun camarazilor „commanuculi".

Lectura întregului text epigrafic din castrul legiunii V Macedonica cu aceste rectificări este (fig. 1/1, 2):

L(egio) V M(acedonica) P(ia) C(onstans)
L(ucius) U l p (ius) Cl[em(ens)]?
C(aius) V a l (erius) L u[pus]?
C(aius) T i b(erius) C r [es]-
5. *c e n s, c o [m]-*
m a n u c u -
l i s p o s u -
e r u n-
t.

În r. 1 poate să fie înţeles şi cazul dativ: *L(egioni) V M(acedonicae) P(iae) C(onstanti)*; celelalte rînduri sînt deplin clare: trei nominative ale subiecţilor (ostaşii „dedicanţi"), dativul plural al lui *commanuculus* şi predicatul la persoana a III-a plural perfect.

T r a d u c e r e: „Legiunea (sau legiunii?) V Macedonica (cea supranumită) credincioasă şi statornică, Lucius Ulpius (?) Clemens (?), Caius

https://biblioteca-digitala.ro

Valerius Lupus (?), Caius Tiberius Cres-/5/cens camarazilor din acelaşi manipulus au pus (prinosul, altarul)".

Acest mic dar valoros şi expresiv altar onorific — dăltuit, ornamentat şi „înflorit" de arta aproximativă, cu posibilităţile unei tehnici meşteşugăreşti provinciale destul de rudimentare, a vreunui modest meşter provincial din garnizoana potaissensă — se impune ca o piesă arheologic-epigrafică de oarecare graţie şi chiar de eleganţă nu numai prin dimensiunile şi „înfloriturile" ornamentaţiei sale excentrice şi naive, ci şi prin formele originale şi contorsionate ale grafiei şi abrevierilor, ale antroponimelor purtate de cei trei militari fruntaşi, activi şi eminenţi organizatori de prestigiu între camarazii lor dintr-o mare companie de infanterie (*manipulus*) a legiunii la Potaissa. Monumentul arheologic-artistic şi epigrafic , cu text scurt şi chiar „telegrafic" cum erau în majoritate asemenea documente antice romane, trebuie să fi fost legat de vreo manifestare colectivă în cadrul marii unităţi militare, legiunea V la Potaissa, fiind izvorît în primul rînd din necesitatea de a da expresie materializînd un act social-ostăşesc, o sărbătorire a vreunui eveniment din subunitate (*manipulus*, compania cu efectiv de 200 ostaşi repartizaţi în două centurii ; remarcabilă şi relevată cu documentare şi analogii forma în adevăr „vulgară", locală, obişnuită în mediul cazon „commanuculis" sau „conmanuculis", ibidem, p. 573), cum ar fi vreun succes de arme, acţiune ori campanie, sau o festivitate în cadrul subunităţii (paradă, încorporare de recruţi etc.), — eveniment al cărui rost şi esenţă reală ar fi inutil să le cercetăm ori să le „postulăm" aici în mod cu totul ipotetic. Oricum ar fi, epigrafa potaissensă — textul epigrafic onorific descoperit în castru în 1972 — nu poate fi interpretată decît ca un mic prinos a trei ostaşi, fiind sigur doar faptul că sculptura şi textul lor erau expresia unor sentimente de solidaritate camaraderească, chiar de afecţiune ce legau între ei pe ostaşii romani din toate zonele şi garnizoanele, pe parcursul unui sfert de veac al serviciului activ în instrucţie dură şi exerciţii prelungite, în lucrări de sapă şi construcţii, în ateliere şi la munci agricole, de marşuri lungi cu armament şi bagaje grele, în patrulare şi gardă, prin ploi şi frig, căldură şi intemperii, în campanii şi mai ales în lupte sîngeroase cu suferinţe şi privaţiuni, cot la cot, în cadrul celei mai riguroase, aspre şi apăsătoare maşinării militare ce a cunoscut antichitatea şi provincia Dacia : armata romană a „principatului".

UNE DÉCOUVERTE ÉPIGRAPHIQUE À POTAISSA

(RÉSUMÉ)

On examine à nouveau le texte fragmentaire d'un autel honoraire romain, en pierre calcaire, découvert en 1972 au cours des fouilles archéologiques à l'intérieur du camp de la *legio V Macedonica* à Potaissa (Turda, dép. de Cluj), en Dacia Porolissensis ; la pièce épigraphique avait été publiée dans une «note archéologique» par les découvreurs Michel Bărbulescu et Zach. Milea, *Une découverte épigraphique dans le camp de Potaissa*, SCIVA, 26, 1975, 4, p. 571—576, avec la lecture qu'on peut lire ci-dessus, p. 218 ; mais telle restitution et l'interprétation des lignes 2, 3 et 4-5 (avec les noms des trois militaires qui font la dédicace à leurs

https://biblioteca-digitala.ro

camarades du *manipulus* appelés d'un terme collectif « commanuculis ») ne sont pas entièrement correctes et acceptables. Après une analyse plus attentive du texte épigraphique (qui aujourd'hui présente une petite lacune à la marge droite des lignes 2 —5), on propose la lecture suivante (cf. fig. 1/1) :

L(egio) V M(acedonica) P(ia) C(onstans)
L(ucius) U l p(ius)? C l [em(ens)]?
C(aius) V a l (erius) L u [pus]?
C(aius) T i b (erius) C r [es]-
c e n s c o [m]-
m a n u c u -
l i s p o s u -
e r u n-
t.

Il s'agit d'un hommage symbolique de trois militaires (*principales*? sous-officiers, ou bien simples *caligati*?) de la légion en l'honneur de leurs camarades du *manipulus*, à l'occasion d'une parade, manifestation militaire, action armée, etc. On relève aussi les éléments glyptiques et linguistiques du petit autel de Potaissa, de même que les « tria nomina » des trois dédicants et les inconséquences dans le système anthroponymique de « Caius Tiberius Crescens ».

EXPLICATION DE LA FIGURE

Fig. 1. Autel honoraire en pierre calcaire, avec inscription, provenant du camp de la légion V Macedonica de Potaissa (Musée de Turda), 1) photographie, 2) dessin-reconstitution.

https://biblioteca-digitala.ro